

İKTİSADİ DENGE VE TARIM

Prof. Dr. ALİ ÖZGÜVEN

Denge, eşitlik, istikrar, ahenk, birbirine bağıllık anlamına gelir ve hemen hemen bütün bilimlerde göze çarpar. İki kuvvet, iki ağırlık, iki miktar arasında eşitlik varsa veya bunlar aynı düzeye geliyorsa denge vardır denilir.

Fizikte denge, bir nokta üzerine gelen kuvvetlerin bileşkesi nötr (sıfır) olduğu zaman kurulur. Mekanik bir sistemde ilk durumundan ayrılan her eleman, sistemin kendi kuvvetiyle tekrar eski denge noktasına döner.

Biyolojide denge, bir canlının ahenkli bir biçimde büyümesi (gelişmesi) veya fonksiyonlarını düzenli olarak yapabilmesidir. Biyolojik denge, ihtiyaçların maksimum tatmini halidir, şeklinde de tanımlanabilir.

İktisadi denge ise daha çok piyasada arz ve talebin birbirine eşit olmasıdır. Yani belli bir fiyatta arz edilen mal miktarı, bu fiyattan talep edilen mal miktarına eşittir. Ancak bu eşitlik sürekli değildir, geçici olarak da sağlanabilir. Böylece, sürekli iken «istikrarlı» geçici iken de «istikrarsız» bir denge karşımıza çıkacaktır.

Klâsik teoride daha çok statik denge üzerinde durulur. Statik denge genellikle bütün egzogen (dış) etkenlerden uzak, bizzat sistemin ilk durumunu koruyabilmesidir. Bunun içindir ki statik

dengede endojen (iç) etkenler veya kuvvetler denge halinde bulunmakta, birbirine uymakta ve hiç bir değişikliğe sebebiyet vermemektedir. Statik dengede en önemli etken haldir. Gelecek zaman pek dikkate alınmaz.

«Zaman» olayların devamı ve akışıdır. Bu bakımdan günün olayları kaynağını sadece geçmişten almaz, aynı zamanda geleceğin olaylarına da damgasını vurur, yön verir. Böylece zamanın önem kazanmasıyla dinamik teoriler kurulmuştur.

Dinamik bir teori sebep - netice arasında zaman faktörünü hesaba katarak, bir değişkenin diğer değişkenler üzerindeki etkilerini açıklar. O halde, statikte etken «hal», dinamikte «zaman» unsurudur. Dinamik, olayları zaman süresi içinde analiz eder, yani olayların süresini, kendinden önce gelmiş ve sonra gelecek olaylarla ilişkilerini ortaya koyar. Bir zincirin tek halkasını, bütünü anlamak için incelemek yeterli değildir. O halkadan önceki ve sonraki halkaları da dikkate almak gerekecektir şüphesiz. Dinamik, realite demektir. Realite zaman içerisinde değişmekte, gelişmekte ve zamanın etkilerine bağlı kalmaktadır. Böylece, dinamik teori, olayların gelişmesini geçmişin ve geleceğin hal üzerine yapacağı bütün etkileri ve sonuçlarını açıklar. Örneğin cari fiyatlar geçmiş dönemin fiyatlarıyla olduğu kadar gelecekte ki fiyatlarla da yakından ilgilidir.

Nihayet, statik denge, belli bir gelişme neticesinde, iktisadi sisteme ait bütün elemanların istikrarlı olduğu ve elemanlarda hiç bir değişikliğin meydana gelmediği somut ve reel bir durumdur. Diğer bir deyişle, statik denge, zamanla devam eden ve hiç bir değişikliğe uğramayan dinamik bir sistem olarak ifade edilebilir. Dengenin çeşitli anlamlarını kısaca belirttikten sonra şimdi de dengenin doktrin yönünden tarihsel gelişimini kısaca gözden geçirelim.

Denge fikrini ilk defa ortaya atan Fizyokratlardır. Bilindiği gibi «İktisadi Tablo» da üretimin tüketime eşit olabileceği ileri sürülmüştür. Daha sonraları A. Smith ve D. Ricardo, dengeyi daha çok asgari ücretle açıklamışlardır. Yani denge, sermaye miktarı ile nüfus miktarı arasında bir ahenk kurulabildiği ölçüde gerçekleşir.

İkinci bir denge anlayışı L. Walras'ın kurduğu Lozan okulundan gelmektedir. Denge artık üretim ve mübadelenin uygunluğu

gibi reel değil, ideal bir durumdur. Genel denge ancak tasavvur edilebilir (conceptuel). Walras, başlıca iki-piyasa ileri sürer:

1. Faktör piyasası: burada üretim faktörlerinin (toprak, emek, sermaye) alıcıları olarak müteşebbisler ve satıcıları olarak da sermaye sahipleri, işçiler ve toprak sahipleri karşılaşılır.

2. Mal piyasası: bu piyasada ise satıcı olarak müteşebbisler alıcısı olarak da sermaye sahipleri, işçiler ve toprak sahipleri karşı karşıya gelirler.

Hatırlanacağı üzere, mübadele teorisi mal piyasasını ve fiyatların belirlenmesini, kısaca mal piyasaları dengesini; üretim teorisi ise faktör piyasalarını ve bu faktörlerin fiyatını, başka bir deyimle, faktör piyasaları dengesini açıklar. Mübadele teorisinde üretici hizmetler arz ve talebi, üretim teorisinde ise maliyet fiyatları ve satış fiyatları birbirine eşittir.

Walras'a göre, talebi arzından fazla olan malların fiyatı yükseltilerek: arzı talebinden çok olan malların ise fiyatı düşürülerek piyasa dengesi kurulabilir. Demek oluyor ki arz ve talep eşitliğini sağlayan tek faktör fiyatlarıdır. Fiyatlar mekanizması sayesinde gerçekleşen denge, maksimum bir tatmini ifade eder. Genel dengeyi sağlayan mekanizma fiyatlar mekanizması, ve fiyatlarda maliyete eşit olduğuna göre, üretim metodları ve tekniğinin değişmemesi gerekir.

Üçüncü bir denge görüşü de iktisadi ve sosyal çevrenin zorunlu kıldığı değişikliklere dayanmaktadır. Reece yaklaşabilmek için üzerinde pek durulmayan iki önemli faktör nihayet kendini hissettirir: zaman ve para. Böylece, enstantane olarak kabul edilen zaman faktörü dengeye dinamik bir ruh vermiştir. Öte yandan, klasik ve neoklasik denge reel bir üretim ve mübadele dengesi iken, modern denge, esas itibarile, moneter bir dengeye dönüşmüştür.

Gerçekten daha önceki denge görüşlerini temelinden sarsan Keynes'e göre denge bir analiz aracıdır ve moneter bir anlam taşır. Bu bakımdan, Keynes, teorisini fiyat değil de gelir üzerine kurarak dengeyi tasarruf ve yatırım eşitliğine bağlar. Böylece, gerçekleşen gelir ümit edilen gelire eşit olunca denge kurulabilmektedir. Aynı zamanda, eksik istihdamda da denge söz konusudur. Bunun içindir ki modern anlamda önemli olan malların satılması

ve fiyatların istikrarda tutulması değil tersine iktisadi faktörlerin dengeye doğru yönelmesidir.

Diğer bir önemli konu da iktisadi dengenin genel (makro) olarak anlaşılmasıdır. Bu anlamda iktisadi denge tarım, sanayi ve hizmet kesimleri arasındaki uygunluktur. Böyle olunca, bazı sorular akla gelmektedir. Şöyleki, genel iktisadi dengenin devamı için tarım kesimi büyük önem taşıyacak mıdır? Tarım kesiminin dengesini bozan faktörlerin araştırılması gerekir mi Hele az gelişmiş ülkelerde tarım ikinci plana atılabilir mi? Bu ve buna benzer sorular, bütün dikkatleri tekrar tarım üzerine çekmeyi zorunlu kılmış ve «iktisadi dengeyi» önemli konulardan biri haline getirmiştir.

Bir ekonomide kurulu düzen değişmeye başlayınca dengesizliğin kaçınılmaz olduğu sanılacaktır. Oysa; tam istihdama doğru yönelme, büyüme hızının artması, ihracatın gelişmesi de iktisadi dengeyi bozan ana güçlerdendir. Bazen iktisadi dengeyi bozan güçler bilindiği halde onlardan sakınmak ve gerekli tedbirleri almak kolay görülmemektedir. Çünkü her iktisadi değişme, arkasından ikinci bir dengesizlik getirir. O halde, bir iktisadi sistemin sağlamlığı, meydana gelen dengesizlik derecesine, süresine ve bu dengesizlikleri azaltabilme gücüne bağlıdır.

Ne varki 2. dünya savaşından sonra, iktisadi büyüme problemlerinin ön plana geçmesi iktisadi dengenin önemini gölgelemiştir. Fakat iktisadi kalkınmada «büyüme» ve «denge» birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. O kadar ki bir iktisadi depresyon büyümeyi yavaşlatır; çok yüksek bir büyüme hızı da dengeyi tehlikeye sokar. Özellikle, 1970 den sonra hammadde kaynaklarında beliren azalmalar ve fiyat artışları iktisadi dengeyi ve tarımın önemini yeniden ön safhaya çıkarmıştır.

Tarım kesimi çok defa, bir güvensizlik ve risk alanıdır. Gerçi bu risk alanı çeşitli ülkelere göre değişebilir. Ama farklar ne olursa olsun, risk alanı büyümektedir. Çünkü, biyolojik faktörlerin ve iklimin etkisinden ortaya çıkan «doğal riskler» yanında, tarım ürünleri talep elastikeyetinin sebebiyet verdiği «iktisadi riskler» de vardır.

Tarım kesimi zaman zaman iktisadi dengesizlikler yarattığı için bu dengesizliklerin otonom bir karakter taşıdığı ileri sürül-

mektedir. Buna karşılık, iktisadî dengesizliklerin kaynağını iktisat dışı faktörlere bağlayan iktisatçılar da vardır.

Tarım kesimi zaman zaman iktisadî dengesizlikler yarattığı için bu dengesizliklerin otonom bir karakter taşıdığı ileri sürülmektedir. Buna karşılık, iktisadî dengesizliklerin kaynağını iktisat dışı faktörlere bağlayan iktisatçılar da vardır.

Hiç şüphesiz tarımın yarattığı dengesizliklerde dış faktörler (egzojen) etkilidir. Ama doğuş sebeplerine göre değişen bu dengesizliklerde iktisadî mekanizmaların veya iktisadî politikaların oynayacağı rolü de gözden uzak tutmamalıdır. Tarım kesiminin yapısından doğan bazı dengesizlikler diğer kesimlerdekilere oranla daha yoğundur. Çünkü gıda maddeleri arz ve talep kanunları kendine özgü bazı özelliklere sahiptir.

Tarım kesiminin gelişmesi ve piyasalar bulabilmesi büyük ölçüde genel iktisadî faaliyetlerin seyrine bağlıdır. Gelişmiş ülkelerde, tarım ürünlerinin talebi daha belirli ve verim de daha yüksek olduğundan üreticinin daha çok dış piyasalar için üretime yönelerek mübadeleye katılması zorunludur. Az gelişmiş ülkelerde ise özellikle bazı gıda maddelerinin talebi arttığından ve verim seviyesi de düşük olduğundan üreticilerin dış piyasalara yönelmeleri pek gerekmez.

Basit üretimde kullanılan üretim faktörleri toprak ve emektir. Daha sonraları tarım dışı kesimlerin gelişmesi ve müdahalesi ile üretime sermaye de katılmış oldu. Üstelik, sermaye ikame özelliğine de sahiptir. Ancak sermaye daha çok emek yerine ikame olduğu halde, toprak yerine pek geçemez. Böylece, gübre, traktör, makine ve teçhizat gibi tarımsal girdiler (input) üretime katılarak üreticiyi uzun bir üretim sürecine sokmuş ve onu üretim zincirinin sadece bir halkası haline getirmiştir. Kuznets, bu durumu şöyle anlatır:

1910-1950 arasında, A.B.D. lerinde net tarımsal üretim % 40 artmıştır. Aynı süre içinde aktif tarımsal nüfus yarı yarıya azaldığı halde, sermaye % 20 oranında yükselmiştir. Bunun sebebi, diğer faaliyet alanlarının tarım kesimine sermayeyi sokması, başka bir deyimle sermayenin emek yerine ikamesidir.

Aftalion, iktisadî dengesizliği «hızlandırıcı» ile açıklamıştır. Şöyleki; Sanayi kesiminde uyarılmış yatırımlar hızlandırıcı kat-

sayısı kadar fazla üretim araçlarının artmasına imkân verir. Eğer uyarılmış yatırımlarda bir değişme olmuşsa bunda tüketim malları talebi büyük etki yapmış demektir. Acaba böyle bir durum tarım kesiminde de göze çarpar mı?

Gıda maddeleri talebi artınca, fiyatlar yükseleceğinden, üreticiler daha fazla ürün elde etme yollarını arayacaklardır. Bu amaçla gübre, makine ve çeşitli aletler gibi yeni üretim faktörleri talebinde bulunacaklardır. İşte bu faktörlerin (sermaye mallarının) artan talebi hızlandırmanın etkisile, uyarılmış yatırımlarının hızlanmasına imkân hazırlamış olacaktır. Fakat, bilindiği gibi, tarım ürünleri talebi, sanayi ürünlerine oranla daha sınırlı kaldığından sermaye malları talebi de büyük ölçüde artmayacak ve bu yönden uyarılmış yatırımlar yavaşlayacaktır.

D. Robertson, ürün miktarının tahminler ve yatırımlar üzerinde etki yapacağına dikkati çekmiştir. Şöyleki; ürünlerin bol olacağı ve gelirlerin yükseleceği tahmin edildiği dönemlerde inşaat ve dokuma gibi yan sanayiler uyarılarak işgücü talebi artar ve bu da istihdamı etkiler. Tersine, ürünlerin azalacağı ve gelirlerin düşeceği tahmin edildiği dönemlerde ise yan sanayiler faaliyetlerini yavaşlatarak işgücü talebini olumsuz yönde etkiler ve istihdam hacminin daralmasına sebebiyet verirler. Bu bakımdan, tarım kesimi iktisadî dengenin önemli bir faktörü olarak diğer kesimlerin üretim ve yatırım programlarında değişiklik yapmalarında büyük rol oynar.

Dengesizlik bir bakıma da harcamalarla ürün miktarı arasındaki farktan doğabilir. Böyle bir dengesizlik moneter ve global bir dengesizlik adını alır. Moneter dengesizliktir, çünkü para miktarı veya para arzı bir ürünün değeri ile bu ürünün temin ettiği gelirlerin satın alma gücünü etkiler. Global dengesizliktir, çünkü bir kere başlayan dengesizlik yavaş yavaş bütün ekonomiye yayılır.

Tarım kesiminin iktisadî denge veya iktisadî konjonktürle ilişkisi olup olmadığı konusu üç şekilde ele alınmıştır:

1 — İktisadî denge veya iktisadî konjonktürün genel oluşu. Bundan amaç iktisadî denge ile tarım arasında çok yakın bir ilişkinin kurulmasıdır. Bu görüş egzojen (doğal) faktörlere dayanır ve Fizyokratlarındır. Dr. Quesnay'e göre «kıtlık veya pahalılık se-

falet, bolluk refah getirir. Refahı sağlayacak olan faaliyet alanı ise yalnız tarımdır». Bu bakımdan, iktisadî denge tarım kesiminin gelişme derecesine bağlıdır. Sanayi kesiminin dalgalanmaları büyük rol oynamaz. Ancak, tarım ürünlerinde kıtlık olursa sanayiye dengesizlikler kaçınılmaz bir hal alır.

2 — İktisadî dengenin tarımla pek ilgili bulunmaması. Bu görüş kaynağını moneter bir görüşten alır. Tarım kesimi ile diğer kesimler arasında, para-kredi ve gelir dağılımı bakımından bir ahenksizlik olursa moneter denge bozulacaktır. Çünkü kredi imkânları daha çok sanayi kesimine aktarılırsa ve gelir dağılımı da bu kesim lehine ayarlanırsa tarım kesiminin gelişmesi yavaşlar.

Buna karşılık, tarım kesiminin kredi imkânları ve gelir dağılımındaki pay oranı yükselirse bu kesimin gelişmesi yanında öbür kesimler de yararlanacaklardır. Çünkü kendi ürünlerine olan talep hacmi genişleyecektir. Öte yandan, tarım kredileri spekülâtif amaçlara sanayi kesiminde olduğu kadar yönelmez, ama idiharı yol açabilir.

3 — İktisadî dengede tarımsal etkinin gittikçe azalması. Tarımın önemi ülkeden ülkeye farklı olmakla beraber gerçekten zayıflama yönündedir. Bu durum daha çok gelişmiş ülkelerde dikkate çarpmaktadır. Çünkü tarımın millî gelirdeki payı ortalama % 10 un altına düşmüştür. Tarımın millî gelirdeki payının azalması ise yapısal değişimin bir sonucudur.

Tarımsal dengesizliği kısa ve uzun dönemlerde olmak üzere iki dönemde incelemek mümkündür:

A — Kısa dönem tarımsal dengesizlik piyasa dengesizliğidir. Bu dengesizliğin başlıca sebepleri doğal faktörler, fiyat hareketleri, destekleme (garanti) fiyatları ve stokların birikmesidir. Ancak, kısa dönem dengesizlikler arz ve talebin elâstikiyet derecesine göre değişir.

Önce elverişli iklim koşulları veya teknik gelişme sonunda arzın arttığını varsayalım. Bu arz artışında şüphesiz fiyatların etkisi söz konusu değildir. Böyle bir durumda belirlenecek olan yeni fiyat düşük seviyede kalacaktır. Çünkü, üretim tüketimi aşmış ve aşırı bir üretim dengesizliği meydana gelmiştir.

Eğer arzın azalması, harp dönemi veya üretim araçlarının yetersizliği gibi durumlardan ileri gelmiş ise o zaman noksan üretim dengesizliği karşımıza çıkacaktır. Talep elâstikiyeti zayıf olduğundan fiyat dalgalanmaları daha şiddetli hissedilecektir.

Bilindiği gibi, tarım kesimi ülkenin hem gıda hem de hammadde ihtiyaçlarını temine çalışan bir kesimdir. Eğer tarım sadece gıda maddeleri üretimine dayansaydı üretim ve arz, daha düzenli bir şekilde (tüketim meylinin sınırlı olmasından) sürdürülebilir ve böylece iktisadî denge de sağlanabilirdi. Oysa, ne üretim ne arz her zaman düzenli bir karakter gösterir. Belki tarımda düzenli dalgalanmalar olarak ancak mevsimlik değişimler söylenebilir. Çünkü mevsimlik dalgalanmalar çok defa belli zamanlarda ve düzenli aralıklarla meydana gelir. Bu bakımdan, mevsimlik dalgalanmaların tahminlerle pek ilgisi yoktur.

Öte yandan, mevsimlik dalgalanmalar doğal faktörlere bağlı bulunduğu için strüktür değişimleriyle ve iktisadî sistemlerle de ilgili değildir. Buna karşılık, daha çok uzun dönem ve diğer iktisadî dalgalanmalar ise bazı strüktürlere ve sistemlere dayanır ve onların değişimleriyle ortadan kalkabilir veya hafifleyebilir.

Ne varki iktisadî mekanizmalar (devlet veya kamu organları gibi) mevsimlik dalgalanmaların sonuçlarını, tamamen olmasa bile, hiç değilse büyük ölçüde etkileyebilirler. Meselâ, devlet mevsimlik dalgalanmaların alanını daraltmak için üreticileri; davranışlarını değiştirmeleri için de tüketicileri uyarabilir.

Mevsimlik dalgalanmalar arz ve talepte meydana gelen değişimler şeklinde de ifade edilebilir. Fakat bu değişimler daha çok sanayi kesiminde talebe göre üretimin ayarlanması olarak ortaya çıkar. Tarımda ise talebe göre arzı ayarlamak kolay değildir.

Süreksiz üretimde mevsimlik dalgalanmalar ürünlerin bozulabilir cinsten olup olmadıklarına göre belli olur. Eğer ürün bozulmadan stok edilebilir bir türden ise o zaman arz, talep kadar düzenli olabilir. Yine bazı bozulabilir ürünler stok edilebilir bir ürün haline getirilebilirse arz ve talep arasında bir denge sağlanabilir. Meselâ, şeker pancarı ancak bir kaç hafta saklanabilir. Şeker pancarı şeker haline getirildiği vakit çok daha uzun süreli ve düzenli arz imkânı yaratılmış olur. Böylece, stok miktarı mevsimlik dalgalanmaları hafifletir ve piyasayı düzenler. Ama şunu

da unutmamalı ki stoku meydana getiren ürünlerin talep elâstikiyeti büyük önem taşımaktadır.

Hayvansal ürünler de mevsimlik dalgalanmalara yol açabilir. Meselâ, yumurta ve süt fiyatları mevsimlik olarak değişir. Kışın yumurta ve süt fiyatları, yazın süt ve yumurta fiyatlarına oranla daha yüksektir.

Mevsimlik dalgalanmaların etkileri iki şekilde hafifletilebilir.

— Arz yönünden. Bundan amaç, ürün fiyatları yükselince, üretim metodlarının değiştirilmesi yani verimin arttırılmasıdır.

— Talep yönünden. Bundan amaç ise fiyatı yükselen ürün yerine ikame imkânlarını araştırmaktır.